

Fattigauktioner och samiska ålderdomshem *Synen på äldre samer i samband med åldringsvården*

Abstract

Från 1600-talet och fram till 1900-talets början hade kyrkan en central roll i fattigvården. I denna artikel tar författarna upp de föreställningar som fanns om äldre samer i samband med fattigvården och utvecklingen av samiska ålderdomshem. Materialet består av uppteckningar och inspelade intervjuer från folklivsarkiven samt officiella dokument. För att kunna distansera sig från andra människor och stereotypisera dem, krävs ett visst mått av emotionell och geografisk distans. Resultaten visar att ju större närhet och ömsesidigt utbyte som fanns mellan den samiska och icke-samiska befolkningen, desto mer kom bilden av samer som "de Andra" och som något främmande att utmanas och omkullkastas. Där det har rått ett geografiskt avstånd och avsaknad av ömsesidigt utbyte, har de äldre samerna framställts som något "främmande", "hotfullt" och "avvikande"; en "naturkraft" som måste tämjas och kontrolleras. I den folkliga diskursen var det de äldre och fattiga samerna som tillskrevs egenskaper som "inte riktigt mänskliga". För fjällnybyggarna som hade ett ömsesidigt utbyte med den icke-samiska befolkningen betraktades de inackorderade äldre samerna som "en i familjen". I de offentliga utredningar som utfördes av tjänstemän från Stockholm förekom betydligt mer stereotypa föreställningar om äldre samer än vad som framkom i de beskrivningar som återgavs av personalen vid de samiska ålderdomshemmen.

Introduktion

I en uppteckning från början av 1890-talet berättas hur det kunde gå till när äldre samer bortauktionerades. Fattigauktionerna framstod som något av ett folknöje bland de mer välsituerade svenska bönderna; man tog sig några supar och stod och resonerade om de olika fattighjonens för- och nackdelar och det kunde bli en nog så uppsluppen och skämtsam stämning. Denna fattigauktion ägde rum i Vilhelmina by en kylslagen vinterdag och det var tre äldre samer som skulle bortauktioneras:

De arma människorna ställdes upp i rad ute i snön och kylan och förevisades. En av gubbarna gick skrattande fram till de olyckliga och öppnade deras munnar för att precis som vid ett hästköp kontrollera de salubjudnas tänder. Åtgärden beledsagades av högljudda skrattsalvor. En av de mest förfriskade gav det lägsta budet i ett för allt för alla tre lappmännen. När han fått sina pengar stuvade han ner de förvärvade fattighjorden i släden. Då han körde nedför gatan, frågade gubbarna skrattande, var han skulle hysa dem. Då hade han svarat, att in i boningshuset till folk skulle de inte få komma. De skulle få bo i torkbastun, och i torkbastun fick de bo.¹

I denna artikel undersöker vi den syn på äldre samer som framkommer i samband med äldrevården i Sverige 1850–1940. Tiden omfattar både perioden före och efter de samiska ålderdomshemmens inrättande. Kyrkan hade inflytande på äldrevården under hela denna period. Fram till 1862 var kyrkoherden ordförande i sockenstämman och därefter var kyrkan engagerad och drivande i tillblivelsen av samiska ålderdomshem. Vilka värderingar framträder i den muntliga traditionen, i offentliga dokument och i den vardagliga praktiken? Materialet består av upptecknade och inspelade intervjuer från Dialekt-, ortnamns och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM), fattigvårdsutredningen från 1924 samt redogörelser från samiska ålderdomshem.

Det saknas kunskap om äldre samers levnadsvillkor och deras upplevelser av att åldras, såväl inom den traditionella nomadkulturen som i det moderna svenska samhället. Det finns enstaka inslag om äldre samer i den vetenskapliga litteraturen,² men endast en vetenskaplig studie som specifikt handlar om de äldre samerna i Sverige; Lena Aléx

¹ Lisa Johansson, *Saltlake och blodvälling: Berättelser från nybyggartiden i Lappland redigerade av Sune Jonsson* (Stockholm 1968) s. 127.

² Andrea Amft, *Sápmi i förändringens tid: En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv* (Umeå 2000); Asta Balto, *Samisk barneoppdragelse i endring* (Oslo 1997); Åke Campbell, *Från vildmark till bygd: En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott* (Umeå [1948] 1982) s. 225–240; Coppélie Cocq, *Revoicing Sámi narratives: North Sámi storytelling at the turn of the 20th century* (Umeå 2008); Hugh Beach, *Gäst hos samerna* (Stockholm 1988); Rolf Kjellström, *Samernas liv* (Stockholm [2000] 2003) s. 270; Christina Åhrén, *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete* (Umeå 2008) s. 116–119; Catarina Lundström, *Den goda viljan: Kvinnliga missionärer och koloniala möten i Tunisien och västra Jämtland* (Lund 2015).

undersökning av nutida äldre samiska kvinnor.³ I folklivsskildringar⁴ och i självbiografier⁵ kan man också få en inblick i äldre samers livsvillkor under nomadtiden.

Fattigvården bland äldre: Från familj till ålderdomshem

Så tidigt som i 1686 års kyrkolag fastslogs att socknarna skulle ta hand om sina egna fattiga vilket i praktiken innebar att den enskilde förväntades bidra till den gemensamma fattigvården genom exempelvis donationer (fattigbössor) och gåvor i samband med tacksägelser och begravningar.⁶ I en förordning från 1763 klargjordes hur ansvaret för fattigvården skulle fördelas mellan staten och lokalsamhället, där varje enskild socken blev ansvarig för att sörja för sina egna äldre, sjuka och funktionsnedsatta.⁷ Fattigvården i varje socken skulle i huvudsak fortfarande finansieras genom frivillighet/donationer och administreras av prästen och sockenstämman. Sockenstämman var det högst beslutande organet i socknen (där prästen var ordförande) och vars uppgift var att besluta i för socknen viktiga frågor, däribland fattigvården.

Fattigvårdsförordningen från 1847 utpekade än tydligare de ekonomiska och administrativa skyldigheter som tillskrevs socknarna. Varje socken var nu ålagd att tillsätta en fattigvårdsstyrelse (med kyrkoherden som ledamot) samt uppta en lagfäst skatt av varje mantalsskriven i socknen som skulle tillfalla fattigvården.⁸ Även om det nu fanns en fattigvårdsstyrelse så kom beslutanderätten i fattigvårdsärenden i praktiken att tillfalla sockenstämman. Under perioden från mitten av 1800-talet och framåt väcktes de ”sociala frågorna” till liv i Sverige

3 Lena Aléx, *Äldre människors berättelser om att bli och vara gammal tolkade utifrån genus- och etnicitetsperspektiv* (Umeå 2007).

4 Johansson (1968) s. 126-133; *Sameland i förvandling* (Umeå 1986).

5 Lars Thomasson, ”Förteckning över vad som publicerats i fråga om samerna”, manus förvarat i Umeå universitetsbibliotek (1994).

6 Leif Holgersson, *Socialpolitik och socialt arbete: Historia och idéer* (Stockholm 2008) s. 19; Elisabeth Engberg, *I fattiga omständigheter: Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet* (Umeå 2005) s. 59.

7 Engberg (2005) s. 60.

8 Engberg (2005) s. 63.

och de fattiga gick från att vara lokala angelägenheter till att i större utsträckning få nationell uppmärksamhet. Detta var även den period då åldrvården för samerna väckte ett eget intresse, ofta initierat av enskilda kyrkliga företrädare.⁹ En central person i dessa sammanhang var biskop Israel Bergman som år 1851 lyfte frågan i riksdagen angående en specifik fattigvård för samer.¹⁰ Biskop Bergman hade länge levt nära samer och särskilt kommit att uppmärksamma de svåra förhållanden som rådde bland de äldre. Biskopens fråga formulerades som en motion till riksdagen och resulterade i ett statligt bidrag som syftade till att hitta utackorderingshem för de äldre vilka var för svaga att följa med på flyttningarna. Det statliga bidraget skulle administreras av en speciell kommitté bestående av prästen/kyrkoherden, kronolänsman, kyrkvårdar samt ”andra sakkunnige män”.¹¹ Fattigvården för samer kom nu att utgöras av en blandning av statliga bidrag och privata donationer, och där kyrkliga företrädare hade det administrativa ansvaret.

I samband med att kommunallagarna trädde i kraft 1862 blev fattigvården en allt tydligare kommunal skyldighet. Kommunen hade numera sin egen ordförande i fattigvårdsstyrelsen samtidigt som kyrkoherden fortfarande hade rätt att delta i styrelsens arbete.¹² Den kyrkliga och kommunala verksamheten var därmed formellt delad samtidigt som den i praktiken fortsatte att vara gemensam när det gällde fattigvården. Perioden från slutet av 1860-talet präglades av ekonomiska svårigheter och föreställningar om att medborgarna skulle vara ekonomisk oberoende i förhållande till lokalsamhället vilket resulterade i en restriktiv fattigvårdspolitik.¹³ Även om det statliga intresset för vård och omsorg av äldre samer ökat hade kyrkan fortfarande en, i praktiken, framträdande roll där enskilda företrädare framstod som de mest aktiva. Exempelvis innebar vissa prästtjänster att vara pastor lapponum (präst i de samiska församlingarna) och genom dessa prästers

⁹ Lena Andersson, ”Lapphemmen i Norrbotten”, *Socialmedicinsk tidskrift* 73:7–8 (1996) s. 417.

¹⁰ *Fattigvården bland lapparna: Utredning 1*, Statens offentliga utredningar 1924:58 (Stockholm 1924) s. 7.

¹¹ *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 8.

¹² Engberg (2005) s. 66.

¹³ Holgersson (2008) s. 53.

försorg kom även samiska representanter att involveras i kommitténs arbete och medlens fördelning.¹⁴ Andra exempel är biskop Olof Bergqvist som på eget initiativ började samla in pengar för att kunna bygga ett samiskt ålderdomshem i Jokkmokk, vilket invigdes år 1911. I och med fattigvårdslagstiftningen som trädde i kraft 1918, vilken innefattade rikets samtliga invånare, fick inte längre prästerna vara med och besluta i fattigvårdsärenden.¹⁵ Tidigare hade fattigvården av äldre på landsbygden inkluderat: inackordering, auktioner, fattighus och tiggeri.¹⁶ Den nya lagen ålade kommunerna att inrätta ålderdomshem som skulle godkännas av länsstyrelserna och kom även att förbjuda fattigauctioner och tiggeri.¹⁷ Under perioden som fattigvården bedrevs och administrerades inom lokalsamhället var frågor om vilka som hade rätt till fattigvårdshjälp samt behovet av att definiera betydelsen av ”tillhörighet” i lokalsamhället ständigt förekommande.¹⁸ Samtidigt som den nya lagen inneslöt samtliga svenska medborgare förekom fortfarande diskussioner huruvida vissa grupper skulle innefattas av lagen eller ej. Bland dessa återfanns samerna.

Under hela perioden från mitten av 1700-talet och fram till 1900-talets början har kyrkans företrädare innehaft olika roller i den samiska fattigvården: som ordförande i sockenstämmor, representanter i fattigvårdsstyrelsen, ledamöter i offentliga utredningar, experter och sakkunniga. Vidare har kyrkliga representanter agerat inom olika organisationsramar: kommuner, länsstyrelser och statliga myndigheter. I kraft av vilket mandat de kyrkliga representanterna har agerat har även varierat; från mer formellt (i kyrkans namn) till mer informellt (på privata initiativ). Över en sådan lång tidsperiod är det svårt att dra några generella slutsatser vad gäller kyrkans sammantagna roll och

14 Rolf Sjölin, *Samer och samefrågor i svensk politik: En studie i ickemakt* (Gällstad 1996) s. 95.

15 Andersson (1996) s. 418.

16 Per Gunnar Edebalk & Björn Lindgren, ”Från bortauktionering till köp-sälj-system: Svensk äldreomsorg under 1900-talet”, i Rosmari Eliasson-Lappalainen (red.), *Omsorgens skifningar: Begreppet, vardagen, politiken, forskningen* (Lund 1996) s.138–139; Engberg (2005) s. 184–186.

17 Holgersson (2008) s. 32.

18 Lynn Hollen Lees, *The Solidarities of strangers: The English poor law and the people 1700–1948*, (Cambridge 1998) s. 46.

inflytande över fattigvården av äldre samer, här ses behov av fördjupad framtida forskning.

Teori, metod och material

Vår studie är inspirerad av de tankar kring den västerländska, kolonialt grundade föreställningen om ”den Andre” som bland andra Edward Said¹⁹ använder sig av i sin analys av Västerlandets syn på Orienten. ”Den Andre” är den primitive vilden som står längre ner på den darwinistiska utvecklingskedjan än den vita människan. Å ena sidan fruktas ”Den Andre” därför att han är främmande, konstig och oren, å andra sidan fascinerar man av honom på grund av hans naturlighet och autenticitet.

Antropologerna Mary Douglas²⁰ och Edmund Leachs²¹ tabuteori är en annan inspirationskälla. Denna teori kan förenas med Suids idéer om vår tendens att tänka i termer av ”den Andre”, där de annorlunda antas uppvisa alla de drag som vi själva inte vill ha. Enligt tabuteorin existerar det universellt sett ett basalt tänkande där man delar upp världen i rent och orent, vad som accepteras och vad som är tabu. I varje kultur för man in olika egenskaper i de två kategorierna.

Analysen omfattar den syn på äldre samer som kommer till uttryck dels direkt genom muntliga eller skriftliga uttalanden, dels indirekt i bemötandet och omhändertagandet av de äldre. Vi använder oss av diskursanalytisk metod²² för att komma åt synen på de äldre samerna. När det gäller analysen av uttalanden på den skriftliga nivån använder vi oss av Michel Foucaults²³ definition av begreppet *diskurs*, där diskurs tenderar att betyda den skriftliga åsiktsbildning som bildar vetenskap och som utövar makt genom att definiera vissa synsätt som legitima, andra som illegitima. Vi har även använt oss av termen *munlig diskurs*,²⁴

19 Edward. W. Said, *Orientalism* (Stockholm [1979] 1993).

20 Mary Douglas, *Renhet och fara: En analys av begreppen orenande och tabu* (Nora [1966] 1995).

21 Edmund Leach, *Rethinking anthropology* (London 1977).

22 Marianne Winther Jörgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod* (Lund 2000).

23 Michel Foucault, *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* (Lund [1974] 1987).

24 David W. Sabeau, *Power in the blood: Popular culture and village discourse in early modern Germany* (Cambridge 1984).

såsom David Sabean definierar den för att beteckna den folkliga, icke-skriftliga åsiktsbildningen. Den muntliga diskursen påverkas av den skriftliga, men ofta skiljer de sig från varandra i vissa hänseenden. Olika konkurrerande diskurser kan förekomma sida vid sida i ett samhälle, men vid varje tidpunkt existerar en dominerande diskurs, en *diskursiv regim*, som sätter alla andra diskurser i skuggan. Den dominerande diskursen har ett nära samband med den offentliga maktstrukturen och dess institutioner.

Både handlingar och materiell verklighet är diskursiva och kommer till uttryck i bland annat samhällets institutioner. Foucaults begrepp *praktiker* används för att fokusera själva behandlingen av de äldre samerna, vad som sker i mötet med de äldre samerna i de olika sammanhang där de omhändertas eller vårdas. Vilka värderingar kommer indirekt till uttryck i själva vården av de gamla? Vad gör den med de äldre samerna och hur definieras åldringarna av vårdpraktikerna?

Analysen av den muntliga/folkliga diskursen har baserats på material från DAUM, den skriftliga/offentliga diskursen har undersökts i fattigvårdsutredningen från 1924 samt i redogörelser från samiska ålderdomshem. Vårdpraktikerna går att finna både i DAUM:s material och i berättelser från ålderdomshemmen.

Åldringsvården före ålderdomshemmen

I detta avsnitt behandlas de folkliga, muntliga diskurserna och praktikerna i samband med de äldre samerna från och med 1880-talet och fram till de samiska ålderdomshemmens inrättande. Materialet består av inspelade och nedtecknade intervjuer från DAUM och de är främst från sydsamiskt område. Här handlar det inte direkt om Svenska kyrkans förhållningssätt till äldre samer, men avsnittet visar på den kontext av folkliga attityder till äldre samer som kyrkan verkade i. Kyrkoherden hade ju också som ordförande i sockenstämman ett starkt inflytande över fattigvårdens utformning.²⁵ Kyrkans under tidigare epoker starka fördömande av den forna samiska religionen bidrog till demonisering av den samiska kulturen som till stor del upptogs av bondesamhället

²⁵ Hilding Pleijel, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm 1970).

och som medförde att man kunde betrakta äldre samiska fattighjon som inte riktigt mänskliga. I det norrländska bondesamhället skrämde man barnen med ”gammalfinna” som kunde trola ont på dem, men även vuxenvärlden var övertygad om deras trolldomskraft.²⁶ Vi vill dock även visa på undantagen från denna attityd, därför har vi tagit upp exempel från fjällnybyggarnas förhållningssätt till de äldre samer som de hade i sin vård.

De äldre samerna deltog i renskötselarbetet så länge som möjligt. Renägarna anställde ofta drängar för att få hjälp med det tyngsta arbetet.²⁷ När åldringarna blev så gamla och orkeslösa att de inte orkade följa med på flyttningarna, kunde de bosätta sig på något vår- eller höstviste vid en sjö och nödortfött dra sig fram på fiske.²⁸ Detsamma gällde för de äldre samer som av någon anledning blivit av med sina renar eller aldrig hade ägt några.²⁹

Samerna är som vanliga människor

När åldringen inte kunde klara sig själv längre, kunde man mot ersättning hysa in dem hos de bofasta.³⁰ Etnologen Åke Campbell och folklivsupptecknaren Levi Johansson skriver om det ömsesidiga utbyte som samerna och nybyggarna hade av varandra. Samerna tog in hos nybyggarna när de var på flyttningsväg och de kunde också inackordera åldringar, sjuka samt små barn som hade svårt att följa med på de långa vandringarna.³¹ Ibland kunde en same låta insyna ett ställe, som han tänkte ha som undantag när han blev äldre. Han arrenderade då ut det, tills det blev dags att slå sig ned där.³²

I slutet av 1800-talet etablerade sig många skogssamer som hem-

26 Marianne Liliequist, *Nybyggarbarn: Barnuppföstran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1950–1920* (Stockholm [1991] 1994) s. 140; Sjölin (1996) s. 96.

27 Beach (1988) s. 222.

28 Kjellström ([2000] 2003) s. 270.

29 Amft (2000) s. 39.

30 Kjellström ([2000] 2003) s. 270.

31 Levi Johansson, *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken* (Falköping 1967) s. 336–337; Campbell ([1948] 1982) s. 225–230, s. 236–240.

32 DAUM, inspelningsband (Bd) 50:2, Tärna; DAUM; Bd 53:1 Tärna.

mansägare³³ och hade därför möjlighet att vårda sina åldringar i hemmet.³⁴ Men tiden innan de skaffade sig hemman inackorderade också skogssamerna in sina åldringar hos nybyggare eller bönder. Sixten Engelmark, född 1908, Risträsk, Gällivare, berättar:

I min hemby såg min farfarsfar Erik Hansson till en gammal skogssame på sin ålderdom. I gengäld gav skogssamens son kött till min farfarsfar som ersättning. Varje gång renhjorden kom förbi och drog sin väg lär den gamle skogssamen ha gråtit, berättas det. Min farfarsfar byggde till och med en stuga till den gamle.³⁵

I en bandinspelad intervju från Tallberg, Jörns socken i Västerbotten, berättar Jonas Wikman från 1920-talet om en äldre samekvinna som bodde i hans föräldrahem under hans barndom. Hon brukade sitta och sömma lappskor om dagarna och rätt som det var så tog hon sig en pris snus. Hon lärde barnen tala samiska och Jonas läser som exempel på detta upp bönen ”Fader Vår” på samiska. Jonas säger att hon trodde på allsköns skrock som hon lärde ut till barnen. Fram träder en bild av en nära och förtrolig relation mellan samekvinnan och barnen i huset; hon framstod som en av deras egna äldre anförvanter. ”De [samerna] är vanligt folk, de också!”, avslutar Jonas sin framställning.³⁶

Samerna som lortaktiga och ohyfsade

I de områden där nybyggare och samer levde tillsammans i ett givande samarbete, fanns inte det avståndstagande och den föraktfulla inställning till de äldre samerna som man kan finna i bondbygderna. Den folkliga diskursen bland de nybyggare som levde i näringsmässig symbios med samerna, gick ut på att samerna var människor som alla andra. Det var i de mer etablerade bondbyarna som diskursen om samerna som ”de Andra” kom till uttryck. Levi Johansson, som själv var upp-

33 Israel Ruong, *Samerna* (Stockholm [1969] 1975) s. 157.

34 Marianne Liliequist, ”Elderly Sami – symbols of Sami identity? The role of elderly in the Sami community”, *Ethnologia Scandinavica* 40 (2010) s. 27–42; DAUM, acc 9862. Malå.

35 DAUM acc 4685, Gällivare.

36 DAUM, Bd 1267, Jörn.

vuxen i nybygget Raukasjö, Jämtland, där nybyggarna levde i den allra bästa sämja med sina samiska grannar, blev chockerad när han som 11-årig getarpojke kom i tjänst nere i bondbyn och blev varse det rashat som fanns där, ”Ordet ’finn’ [same] hade här föga bättre klang än ’jude’ i nazismens Tyskland”.³⁷ Han menar att det var i de delar av socknen som sedan länge utrymts av samerna, som man hade en avog och föraktfull inställning gentemot samerna. Grundorsaken finner Johansson när han studerar gamla protokoll från rättstvister mellan samer och nybyggare angående betet. I de för boskapsskötsel bäst lämpade områdena hade samerna helt trängts undan. Det var från denna konkurrens om naturtillgångarna som fientligheten härstammade, menar han. Alltså; där nybyggarnas antal inte varit större än att man kunnat samsas om utrymmet, där har samarbete och vänskap kunnat uppstå. Men där det har blivit för trångt för båda näringarna, där har konflikter uppstått och samerna har så småningom blivit undanträngda. Rasismen yttrade sig bland annat i att samerna ansågs som ”lortaktiga” och ohyfsade. Detta kommer fram i en inspelad intervju där en man från Vargträsk, Örträsk socken, berättar från sin uppväxt i början av 1900-talet att det bodde en utblottad äldre same i en stuga på gården. Denne same gjorde man narr av och skrattade åt för att han var så underlig, bland annat gjorde han sina behov strax invid bron. Det var en man som hade mist sin renhjörd. Sommartid bodde han i en kåta vid en sjö och drog sig hjälpligt fram med fiske.³⁸ Från Gällivare socken berättas om ”en fattig skogssame som inte orkade följa med på flyttningarna. Han satt tandlös och stel på en stol, heinätooli, hos en nybyggarfamilj. Barnen bad honom gapa och turades om att kasta bitar av toppsocker i hans mun.”³⁹

³⁷ Johansson (1967) s. 337.

³⁸ DAUM, Bd 4961, Örträsk.

³⁹ DAUM, acc 4685, Gällivare.

Samerna som inte riktigt mänskliga

En del medellösa samiska åldringar hade inga släktingar som kunde eller ville betala för tillsyn och omsorg. Vad hände när dessa åldringar inte orkade försörja sig längre? I ett sockenstämmoprotokoll 1845 från Vilhelmina församling konstateras att största delen av den samiska befolkningen i socknen är så fattiga att de inte kan inackordera dem hos den bofasta befolkningen, därför beslutas att fyra ”Lappska fattighjon” ska ”intagas på socknen”. Det var bland andra ”fattiga Lapp-Enkan Christina Zackris D:r (som) blifvit quarlemnad här å Kyrkovallen, med begära af anhöriga att hon såsom varande af ålderdomskrämpor oförmögen att med arbete sjelf försörja”.⁴⁰

Rundgången var det äldsta systemet för fattigvård. Socknarna var indelade i rotar och rotehjonet fick besöka rotens gårdar i tur och ordning. Det finns belägg från hela landet att rotehjonen ofta blev utsatta för en förnedrande behandling och att de vårdnadsskyldiga försökte slippa undan med så lite som möjligt. Från Vilhelmina socken berättas att rotehjonskosten var den sämsta tänkbara. Det var vanligt att man gav rotehjonet torkad småfisk, som varken var rensad eller fjällad. I en del gårdar samlade man överblivna matrester i särskilda skålar, när rotehjonet väntades till gården. Matskålarna diskades sällan och ofta torkade matresterna in i träet. Få av de vårdnadsskyldiga tog vård om rotehjonens kläder eller höll dem rena. Antalet rotedagar bestämdes efter hemmanets storlek. I de fall den vårdnadsskyldige inte behövde svara för mer än ett mål mat, kunde det hända att rotehjonen fick gå sin väg även om det var sena kvällen och en mil eller mera kvar till nästa uppehållsställe.⁴¹

Åldringar av samiskt ursprung behandlades extra föraktfullt. Från Malå socken berättas att när ”ett gammalt orkeslöst lappar [lapp-par, *förf.s anm.*], stödda på sina stavar bad utlämnaren om några kilo groft rågmjöl att koka vattengröt av, blev det ett bleklagt NEJ – ju förr gammalappa dö undan ju bättre är det för sockna”.⁴² Samma upptecknare berättar om en äldre same som när han fick mat av en bonde fick höra:

40 DAUM, Serie D. 1918–25. Meddelanden nr 6 B, s. 153.

41 Johansson (1968) s.123–133.

42 DAUM, acc 9862, Malå.

”Nu snuslapp har du fått så du kan fara hem och lata dig!” Upptecknaren menar att det enda skyddet som samerna hade mot svenskarnas fiendlighet var deras rädsla för samernas trolldomsförmåga. ”Det enda som höll nybyggarna i styr, var deras fasta övertygelse om samernas trollkonst.”⁴³

Efter att rundgången avskaffats, började man bjuda ut de vårdbehövande på offentlig auktion. Åldriga makar kunde därvid skiljas från varandra.⁴⁴ Denna vårdnadsform kallades i folkmun på Vilhelminamål att ”fö ihäl”. Detta uttryck anspelar på två omständigheter: att det var på livstid som fattighjonet bjöds ut, samt att denna vårdform erbjöd vårdnadshavaren viss möjligheter till extra god förtjänst. Vårdnadshavare blev nämligen den som krävde socknen på den lägsta summan i ersättning för vården och ju kortare tid hjonet levde, desto större blev vinsten. Fattighjonen levde ungefär under samma förhållanden som rotehjonen, förutom att de vistades på samma gård. De fick ofta arbeta hårt så länge de förmådde och när de inte orkade hålla sig rena längre, fick de flytta till fåhuset eller torkbastun där de fick ligga på torkhyllor.⁴⁵

Lisa Johansson berättar från Vilhelmina socken om en storbonde som tjänade pengar på att ropa in äldre samer som ingen frågade efter:

Han brukade köpa gamla lappar mot en summa i ett för allt, och sedan stänga in dem i någon bod. Ofta var det stället eller bastun som blev deras boningsrum och till sist dödsrum. Nu hade Nils Lars fått några lappar som han hade fåt tag på i Vilhelmina. Enligt historien så var det två gamla män och en kvinna. Det sades vara farliga lappar för de kunde spä. Men bonden Lars skrattade och sa att nog skulle han bota dem för det. När han hade fått den överenskomna summan så drog han iväg med sina spållappar. Det var gamla sjuka orkesslitna [trötta] människor, som fördes med skoj och spe hem till Lars i Nordansjö. När Lars kom hem med sina lappar, lagade han i ordning bastun. De fick ligga på torkhyllor, (lavana) nog dugde det åt lappa. Maten blev den sämsta tänkbara. Det dröjde ej lång tid förrän de stackars lapparna ej orkade stiga upp och hålla sig nödigt ren. Det blev en farlig illaluktande odör, där inne i bastun. Tre gamla människor som ej orkade gå ut. De lågo och kravlade så gott deras krafter tillät, där inne i

⁴³ DAUM, acc 9862, Malå

⁴⁴ DAUM, acc 9862, Malå.

⁴⁵ DAUM, acc 9862, Malå; DAUM, acc 1010, Vilhelmina.

den svarta mörka bastun. Ingen hörde deras klagan, ingen hörde deras bön om vatten, när de var törstiga, eller om mat när de var hungriga. Det var spållappar som bodde i bastun så det var farligt att gå i närheten av dem. De stackars människorna liknade underjordiska vidunder, och inte folk.⁴⁶

I denna berättelse ser man att det avståndstagande och den avhumanisering som alla utblottade åldringar utsattes för var extra stark när det gällde samerna. De var inte riktigt mänskliga, de såg ut som ett slags troll där de låg i sina trasor och luktade illa. De pratade också ett slags trollspråk och de var farliga eftersom de kunde trolla ont på en om man kom i närheten. Här fungerar inte samernas omvittrade trolldomsförmåga som ett skydd, tvärtom fungerar tron på deras farlighet som ett insynsskydd för storbonden och gör att åldringarna blir extra utsatta och försvarslösa. Den folkliga diskursen innehåller här inslag av folktro: de äldre samerna framstår såsom delvis tillhörande den övernaturliga världen.

Two kontrasterande diskurser

Under perioden 1880 fram till de samiska ålderdomshemmens inrättande kan man i vårt material finna två kontrasterande bilder av åldringsvården av samer och av förhållningssättet från "svenskarnas" sida till de vårdbehövande samer som kom i beroendeställning till dem.

Hur ska man förklara denna skillnad vad gäller diskurs och praktiker? Den främsta förklaringsgrunden är att söka i ekonomiska och sociala förhållanden. Det avgörande är huruvida det föreligger jämlikhet mellan de omhändertagande och de äldre eller ej. I exemplet från Tallberg, där den äldre samekvinnan hade samma status som vem som helst av husets egna äldre, rådde ett jämlikt förhållande mellan samer och svenskar. Bonden fick renkött av samerna i utbyte mot att man tog hand om de åldringar som inte orkade följa med på rajden. Där rådde ett reciprocitetssystem med ett ömsesidigt utbyte av varor, tjänster och gåvor.⁴⁷ I exemplen med rundgångssystemet och fattigauctionerna däremot, fungerar inte reciprocitetssystemet. Detta drabbade alla

⁴⁶ DAUM, acc 1010, Vilhelmina.

⁴⁷ Campbell ([1948] 1982).

egendomslösa åldringar som inte orkade försörja sig själva eller hade släktingar som kunde ta hand om dem. Dessa åldringar faller utanför reciprocitetssystemets ramar. De kunde inte betala tillbaka vården och de hade inga släktingar som kunde tänkas återgälda dem.⁴⁸ De äldre samerna var ännu mer utelämnade åt en godtycklig behandling, de kunde inte förvänta sig någon empati eftersom de tillhörde ”de Andra”, de som inte är som vi.

Från idé till verklighet: Ålderdomshemmens tillblivelseprocess

I detta avsnitt behandlas de offentliga diskurserna och praktikerna av äldre samer i samband med ålderdomshemmens tillblivelseprocess.

Fattigvårdsutredningen

Året efter att den nya fattigvårdslagstiftningen trätt i kraft, 1919, tillsatte Socialdepartementet en kommitté som fick i uppdrag att undersöka hur fattigvården och äldreomsorgen för samer bäst kunde utformas. Kommittén reste runt i Sápmi i syfte att diskutera frågan med såväl samer som icke-samer samt insamlade synpunkter från länsstyrelser, lappfogdar och domkapitel.⁴⁹ En av kommitténs huvudsakliga uppgifter var att insamla fakta som kunde ligga till grund för huruvida det var ekonomiskt försvarbart att överföra ansvaret för fattigvården till lokalsamhället.⁵⁰ Eftersom samerna juridiskt sett inte tillhörde någon kommun och inte betalade kommunalskatt ansåg vissa att staten skulle ha ansvaret.⁵¹ Kommittén kom fram till att den bästa lösningen var ett fortsatt statsbidrag till fattigvården medan kommunerna ansvarade för tillsyn och administration. Sociala och humanitära argument lyftes fram som skäl till förslaget, bland annat utifrån samernas livsstil, ka-

⁴⁸ Gunilla Kjellman, *De gamlas bostad – fattig-åldringakulturen: En etnologisk studie av äldreomsorg och institutionsväsende i agrarsamhället* (Uppsala 1981).

⁴⁹ Sjölin (1996) s. 98.

⁵⁰ Andersson (1996) s. 419.

⁵¹ Andersson (1996) s. 419.

raktärsegenskaper och vanor.⁵² Vidare föreslogs att renskötande samer skulle betala statsskatt och kommunalskatt och att samtliga samer fullt ut skulle införlivas i kommunernas fattigvård.⁵³ Förslaget gick ut på remiss, däribland till domkapitel i Härnösands stift och till fyra präster verksamma i de samiska församlingarna. Prästerna biföll ej förslaget utan framhöll tvivel till att samerna verkligen skulle betala skatt och uttryckte oro för samernas lättja att falla fattigvården till last, särskilt bland de icke-renskötande samerna.⁵⁴

Under resan träffade kommittén de samiska representanterna och framförde förslaget om särskilda samiska ålderdomshem vilka, enligt kommittén, skulle utgå från samernas behov. Utifrån kommitténs förslag som presenterades i Jukkasjärvi 1919, skulle ålderdomshemmen byggas i likhet med samiska bosättningar: med en huvudbyggnad och flera små byggnader samt ha en permanent personalstab bestående av en föreståndarinna och en sjuksköterska. De boende skulle vara fria att företaga jakt och fiske samt besöka vänner och familj, detta då hemmen skulle byggas i nära anslutning till de samiska boställena. De äldre skulle även ha tillgång till en läkare och en präst och hemmen skulle vara utformade och inredda utifrån samisk kultur och tradition. Med undantag för den geografiska placeringen av hemmen godkände de samiska representanterna kommitténs förslag.⁵⁵ I fattigvårdsutredningen nämndes att samerna själva varit underrepresenterade i fattigvården och i utredningen uppmuntrades till en ökad samisk närvaro i kommunernas fattigvårdsstyrelser, samtidigt klargjordes tänkta problem med samisk delaktighet:

Men jämväl en sådan anordning skulle vara förbunden med allvarliga olägenheter. [...] Det kunde ock i flera fall tänkas uppstå svårighet att bland lapparna i en kommun finna någon lämplig och villig att ingå i fattigvårdsstyrelsen eller i tillfälle att åt detta uppdrag ägna erforderlig tid.⁵⁶

52 *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 74.

53 Andersson (1996) s. 419; Sjölin (1996) s. 98.

54 Sjölin (1996) s. 99.

55 Riksarkivet (RA), Yngre kommittéer (YK 193:2) *Lappkommittén*.

56 *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 89.

Ålderdomshemmens tillblivelse var ofta en lång och snårig process, där de fysiska lokaliteternas utformning, den geografiska placeringen av hemmen, vilka som hade ”rätt” att inhysas till spörsmål angående de bäst lämpade interiörerna ständigt var under förhandling. Detta kom att medföra att det inte sällan tog många år från planering till färdigställande av hemmen. Samtidigt bedrevs frågor om huruvida samerna överhuvudtaget skulle känna sig hemma och trivas i dessa kontrollerade miljöer, om det skulle gå att ha gemensamma ålderdomshem för samer och icke-samer samt om det gick att förena ålderdomshem med sjuk-/vårdhem. Särskilt frågorna angående gemensamma hem och hem där sjukvård och äldreomsorg förenades bidrog till att det ofta tog flera år innan hemmen färdigställdes och togs i bruk.

Kommittén kom fram till att det skulle bli bäst om samerna hade sina egna hem för äldre, vilka skulle underlätta hanteringen av möjliga problem kopplade till samernas speciella leverne och specifika näringsfång.⁵⁷ Som en konsekvens av denna utredning fastslogs 1927 att ett statligt bidrag skulle utgå till åldringsvården för behövande samer och i lag fastställdes att varje kommun skulle uppföra samiska ålderdomshem, där så fanns behov.⁵⁸

Samer som speciella och säregna

Under 1900-talets början förekom vetenskapliga, politiska och ideologiska ambitioner att separera och kategorisera etniska grupper utifrån uppfattningar om speciella karaktärsdrag och egenskaper.⁵⁹ I Sverige rådde ”lapp ska vara lapp-politiken”, där viljan var att skydda samerna och upprätthålla deras nomadiska, renskötande livsstil.⁶⁰ I fattigvårdsutredningen från 1924 framkommer vikten av att separera samerna från majoritetsbefolkningen men även att separera olika samiska grupper (renskötande resp. icke-renskötande). I rapporten framgår att ”riktiga samer” är synonym med samer som innehar den nomadiska livsstilen. Utifrån detta

⁵⁷ *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 1.

⁵⁸ Andersson (1996) s. 420; Sjölin (1996) s. 101.

⁵⁹ Björn Furuhausen, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter* (Stockholm 2007) s. 31–32.

⁶⁰ Lennart Lundmark, *Så länge vi har marker: Samerna och staten under sexhundra år* (Stockholm 1998) s. 97–102.

synsätt lyfte kommittén fram vilka som ansågs ha rätten till att inhysas i ålderdomshemmen: i första hand fjällsamer över sextio år och därefter i mån av plats, skogssamer. Återigen framkommer ambivalenta synsätt och dubbla signaler i försöken att definiera de tilltänkta boende vid hemmen:

Då det mest framträdande behovet av anstaltsvård förefinnas med avseende på de nomadiserande lapparna, för vilkas åldringar och orkeslösa föreligger största svårigheten att bereda lämplig vård, äro ålderdomshemmen givetvis i första hand avsedda för dessa. Men det bör alls icke vara uteslutet utan är tvärtom avsett, att desamma i mån av utrymme skola stå öppna för intagande även av vårdbehövande andra lappar, vilka bibehållit det lapska levnadssättet och icke uppgått uti eller till levnadsvanor, kläddräkt mm sammansmält med den bofasta befolkningen.⁶¹

Rapporten kom därmed att skilja på fjällsamer och skogssamer, renskötande samer och icke-renskötande samer. Vidare gjorde rapporten en åtskillnad mellan nordsamer och sydsamer. Vad gällde ålderdomshemmen för sydsamer så framlades att även icke-samer kunde inhysas, medan hemmen i Norrbotten endast skulle inhysa samer på grund av deras säregna levnadsförhållanden och unika vanor.⁶² Den grupp som i minst utsträckning tillskrevs positiva egenskaper var de fattiga, gamla, icke-renskötande samerna.

Den övergripande diskursen som återfinns i den offentliga beskrivningen av samer är att dessa utgjorde en grupp med "säregen natur" vilka inte endast utgick ifrån den nomadiska livsstilen och levnadssättet skilt från majoritetsbefolkningen men även utifrån medfödda och förvärvade karaktärsdrag. Viljan att separera olika grupper av samer och skydda de "rätta samerna" utgick från vilka karaktärsdrag som ansågs "önskvärda" under perioden. I rapporten återfinns drag av rasbiologi, vanligt förekommande under 1900-talets början: "Denna särställning sammanhänger med lapparnas säregna levnadsförhållanden [---] åtminstone delvis av yrke men även av deras härkomst och naturanlag beroende, egendomliga levnadsvanor och karaktärsegenskaper, så skilda från den övriga svenska befolkningen."⁶³

⁶¹ *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 96.

⁶² *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 96.

⁶³ *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 74.

Samer som fantasifulla, visa och i harmoni med naturen

Föreställningen om samer som besittande stor visdom, kunskap och fantasi kan till större utsträckning återfinnas i skildringar från ålderdomshemmen. Biskop Olof Bergqvist beskriver sitt möte med den gamla samekvinnan Kristina i det samiska ålderdomshemmet i Arjeplog på följande sätt:

Hopkrupen, liten och förvissnad till kroppen låg den 80-åriga lappkvinnan där, men vi kommo snart underfund med att i den bräckliga stoftshyddan bodde en vaken och spänstig själ. Det blev ett samtal om livets högsta frågor och under detta lade hon i dagen en djupgående inre livserfarenhet och en kristlig mognad som var förundransvärd. [...] Sedan vi samtalat med några andra åldringar i hemmet, återvände vi på nytt till Kristinas bädd. Hon låg nu stilla och tyst och över hennes fårade ansikte vilade ett drag av förklaring, liksom en återglans av inre frid. Ögonen lyste klara, men blicken var icke riktad på det närvarande utan den vilade i fjärran på något för oss osynligt, som gjorde den drömmande och hänryckt⁶⁴

I kontrast till denna bild av samer som visa och i besittning av en stor livskunskap ansågs det att ett långt och hårt arbetsliv i ett kallt och bistert klimat hade sina baksidor. I fattigvårdsutredningen från 1924 ansågs det mödosamma livet alstra en ”viss tungsinthet, som ej sällan övergår i verklig sinnessjukdom”.⁶⁵

Samer som bråkiga och svårhanterliga

Drivkraften bakom utvecklingen av samiska ålderdomshem var vanligtvis privata aktörer tillhörande grupper inom kyrkan eller missionsrörelsen vilka även kom att påverka den faktiska utformningen av de samiska ålderdomshemmen. I strävan att förbättra tillvaron för de äldre samerna framkom att det inte endast var hälsa och välmående hos de äldre som skulle tillgodoses utan att även deras moraliska och religiösa föreställningar behövde regleras. I en redogörelse av de äldre

64 Olof Bergqvist, ”Översiktlig redogörelse för de lapska ålderdomshemmen” i *Lapska ålderdomshem: redogörelse för de lapska ålderdomshemmen i Jokkmokk och Arjeplog m.m.* (Luleå 1924) s. 34–35.

65 *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 80.

samernas situation i Jämtland i samband med tillkomsten av det samiska ålderdomshemmet Fjällgård återfinns följande beskrivning:

Eller slå dig i språk med den gamle blinde lappmannen, som längtar bort från snäsorna, dryckenskapen och svordomarna i det hem, där han nu bor; nämn för honom ett ord om ett eget hem, där man icke svärjer men beder, och det gulnade rynkiga anletet lyser upp av fröjd över att det skulle kunna beredas honom en sådan fristad på jorden [---] för den gamle som ej längre orkade leva en bettlares liv.⁶⁶

I den offentliga beskrivningen av samerna porträtteras de inte sällan som bråkiga, svårhanterliga och inkapabla att anpassa sig till ett ”gott uppförande”. Rörelsefrihet och mer flexibla regler/bestämmelser vid ålderdomshemmen ansågs som nödvändiga för att förhindra att de äldre samerna skulle orsaka problem och störa den allmänna ordningen ”då lapparna eljest i allt fall taga sig sådana friheter och ständiga överträdelser av givna föreskrifter, slitningar och otrevnad framkallas.”⁶⁷

Om reglementen vid hemmen var för strikta fanns det en rädsla att de äldre samerna skulle rymma från ålderdomshemmen för att slå följe med sina anhöriga vid flyttningarna. Denna föreställning återspeglas även i de praktiker som rådde vid ålderdomshemmen, vilket framkommer i en rapport från det samiska ålderdomshemmet i Jokkmokk, där en grupp framställdes som särskilt stridslysten: ”Och uppträdanden mellan de stridslystna har ej alltid kunnat förebyggas, i synnerhet som tvisteämnet ofta varit av religiös art. Læstadianer, som de gärna vilja ge sken av att vara, ha de ej sparat på kraftuttrycken och mera än en gång har även husmodern fått sina fiskar varma.”⁶⁸

66 Folke Hoving, *Blad ur lapparnas bok 2: Samefolk: Om unga och gamla* (Stockholm 1932) s. 108.

67 *Fattigvården bland lapparna* (1924) s. 97.

68 David Ahlfort, ”Speciell redogörelse för ålderdomshemmet i Jokkmokk”, i *Lapska ålderdomshem: Redogörelse för de lapska ålderdomshemmen i Jokkmokk och Arjeplog m.m.* (Luleå 1924) s. 20.

Samer som lata och snåla

Andra karaktärsdrag som tillskrivs samerna är lathet och snålhet. Samerna anklagas för att så fort som möjligt tillskansa sig fattigvårdsstöd vilket skulle förorsaka lättja och en ovilja till att bidra till lokalsamhället. Detta synsätt framkommer i synnerhet i diskussioner av de icke-renskötande samerna:

Även om det bland de icke-renskötande lapparna ej så sällan kan ifrågakomma att genom ett tillfälligt understöd hjälpa en lapp [---] har man svårt att undgå den uppfattningen, att lapparna, så snart tillfälligt behov inträder, vant sig att utan försök att själva reda upp saken gå till fattigvården och begära hjälp [...]⁶⁹

Samtidigt finns en motsatt bild av samerna, som generösa och villiga att ”göra rätt för sig”, vilket särskilt framkommer i beskrivningen av äldre samer vid hemmet i Karesuando. Släktingarna till de äldre framställdes som mycket intresserade av att lämna sina bidrag till hemmet, ofta i form av en ren, och då ”en bra ren”⁷⁰ eftersom samer ansågs angelägna om att endast ge sitt bästa.

Samer som smutsiga och som barn

En annan ofta förekommande bild av samer som framkommer i de offentliga handlingarna är, samens som smutsig och i avsaknad av ”god hygien”. I fattigvårdsutredningen från 1924 poängteras vikten av att utforma hemmen utifrån samernas ”traditionella livsstil”, men inte i den utsträckningen att det ”skulle försvåra hemmets skötsel, vidmakthållande av ordning, renlighet mm.”⁷¹ I Luleå stifts Julbok från 1914 presenteras verksamheten vid ”Lappska Ålderdomshemmet i Jockmock”, där framkommer att farhågorna vad gällde upprätthållandet av hygien inte förverkligades:

⁶⁹ Fattigvården bland lapparna (1924) s. 68.

⁷⁰ Fattigvården bland lapparna (1924) s. 98.

⁷¹ Fattigvården bland lapparna (1924) s. 97.

Husmoderns största bekymmer var till att börja med, hur det skulle gå att uppfostra skyddslingarna till renlighet. Lappen har ju inte rykte om sig för överdriven renlighet. Men det visade sig, att farhågorna var onödiga. Ingenting var lättare än att få den att förstå renlighetens företrädare. Det var visserligen lite ovant att ligga på rena lakan. Men nu glädja de sig däråt, ja än mer, de ha insett, att renlighet var ett behov även för dem, om de ock icke varit medvetna därom.⁷²

I citatet framkommer ett tydligt uppfostrande inslag, där ”de” (samer-na) skulle fostras till renlighet och ”bättre kunskap”. Dessa folkuppfostrande ambitioner återspeglas även i fattigvårdslagsstiftningarna under 1800-talet och det tidiga 1900-talet.⁷³ Det paternalistiska synsättet av nödvändigheten att lära de äldre samerna ”gott uppförande” och ”god hygien” härrörde till viss del från bilden av äldre samer som ”stora barn”, och i behov av extra omsorg men även i behov av disciplin och tålmod. ”Men hon [husmodern], oändligt tålig och fördragsam, har, såsom sig bör, betraktat sina pensionärer såsom stora barn, vilka man måste hava föredrag [---]. Ja, de äro stora barn, de gamla lapparna.”⁷⁴ Bilden av de äldre samerna som stora barn vilka behövde disciplin, fostran och skydd, var dock inte exklusiv för den samiska befolkningen under denna tidsperiod, utan var en del av en större diskurs av fattiga och vårdbehövande.⁷⁵

Bilden av samnen i den offentliga diskursen

I bilden av den åldrande samnen framkommer inte *en* rådande syn utan flera konkurrerande och även motstridiga diskurser. På den ena sidan har vi den ”problematiske samnen” som karaktäriseras av lathet, primitivitet och stridslystenhet. De äldre samerna som återfanns i denna beskrivning ansågs bråkiga och svårhanterliga. På den andra sidan finns den ”väluppfostrade” samnen, lugn och vis, som ”frysande snösparvar”⁷⁶

72 Henrik T. Berlin, ”Lappska ålderdomshemmet i Jockmock”, i *Från bygd och vildmark i Lappland och Västerbotten: Luleå stifts julbok* (1914) 38–39.

73 Engberg (2005) s.101.

74 Ahlfort (1924) s. 20.

75 Roger Qvarsell, ”Välgörenhet, filantropi och frivilligt socialt arbete: En historisk översikt”, i *Frivilligt socialt arbete: Kartläggning och kunskapsöversikt: Rapport*, Statens offentliga utredningar 1993:82 (Stockholm 1993) s. 222–224.

76 Ahlfort (1924) s. 20.

vilka krävde värme och ett varsamt hanterande. Generellt, återfinns den ”problematiska” bilden i den offentliga beskrivningen (fattigvårdsutredning från 1924) medan den ”väluppfostrade” återspeglas i de dagliga praktikerna och skildringarna från ålderdomshemmen.

Samiska ålderdomshem: En epok når sitt avslut

I slutet av 1940-talet var det kommunerna som ansvarade för åldringsvården och diskussionerna om ett gemensamt ålderdomshem för samer och icke-samer aktualiserades återigen i slutet av 1940-talet i Jokkmokk. Reaktionerna bland samerna i Jokkmokk var starka och kom till uttryck i ett flertal artiklar och insändare i *Samefolkets egen tidning*. Samerna menade att en sammanslagning vore olycklig för båda parter, och för samerna en alltför stor avvikelse från gamla samers levnadsvanor. Biskop Olof Bergqvists och kyrkoherde Carl Edqvists tidiga initiativ till separata ålderdomshem lyftes fram som goda exempel. Önskemålen var att få särskilda ålderdomshem, med en föreståndarinna som var förtrogen med samernas vanor och som behärskade det samiska språket.⁷⁷ ”Under överläggningen betonades det också, att det vore bättre för gamla samer att få leva och dö i sina kåtor än att bli tvingade in på ett ålderdomshem, som saknade förutsättningar för dem att trivas där. Ja, nu har samerna sagt sin mening i denna fråga.”⁷⁸

Åldringsvårdsutredningen från 1952 visade att de jämlikhetssträvande som varit tanken bakom de statliga bidragen inte infriats, följande år röstade riksdagen nej till fortsatta bidrag till samiska ålderdomshem.⁷⁹

Slutdiskussion

Både den offentliga och den folkliga diskursen domineras av föreställningen om ”den Andre”, den primitive vilden, ociviliserad, naiv, men även autentisk och nära naturen. I den offentliga diskursen som den

⁷⁷ *Samefolkets egen tidning*. ”De samiska ålderdomshemmen i stöpsleven” (1949:4) s. 30.

⁷⁸ *Samefolkets egen tidning*. ”Jokkmokks-samer önska ett särskilt ålderdomshem” (1950:1) s. 8.

⁷⁹ Andersson (1996) s. 423.

framkommer i statliga utredningar och rapporter om de samiska ålderdomshemmen, är det de socialdarwinistiskt färgade idéerna om samerna som vilderna som behöver uppfostras och kultiveras som avtecknar sig. Detta var en vid den tiden utbredd västerländsk uppfattning, som stämmer in i föreställningen om den vite mannens överlägsenhet och uppfostringsansvar för raser som inte kommit lika långt i utvecklingskedjan. Resultaten visar att diskursen om "den Andre" genomsyras av ambivalens och rädsla för det som upplevs som "främmande". Denna ambivalens kan kopplas till tidsperioden för genomförandet av fattigvårdsutredningen. Slutrapporten som utkom 1924 bär tydliga spår av ett rasbiologiskt synsätt på samma gång som den visar tecken på ett klivet förhållningssätt till rasbiologin. Det biologiska arvet ansågs fortfarande förklara samernas karaktärssegenskaper ("av naturanlag beroende karaktärssegenskaper") och det var viktigt att särskilja vem som var same samt i vilken utsträckning ("hellapp", "halvlapp" etc.). Detta skedde samtidigt som samerna likställdes med den övriga befolkningen och tillgången till de samiska ålderdomshemmen skulle utgå från att personen levde efter samiska traditioner (klädstil etc.). Under 1930-talet kom det rasbiologiska och rashygieniska synsättet och verksamheten att utsättas för en allt hårdare kritik.

Hygieniseringsdiskursen med början i 1800-talets medicinska diskurs satte fokus på smuts som något orent som kännetecknade "de Andra".⁸⁰ För den oscariska borgerligheten var det bönder, arbetare och samer som utgjorde de smutsiga. För nybyggarna och bönderna var det samerna som var de lortaktiga. Det smutsiga och okontrollerade som pådyvlades de äldre samerna, kan dock inte helt härledas till den hygienistiska eller den socialdarwinistiska diskursen. Indirekt kom nybyggarna i kontakt med tidens officiella inställning till samerna eftersom de rättsliga myndigheterna stödde nybyggarna i marktvisterna med samerna och nybyggarna fick därmed budskapet att de var mer värda än samerna. En betydande del av det ideologiska inflytandet på befolkningen under denna tid stod den lutherska kyrkan för och man läste i stort sett endast religiös litteratur.⁸¹ Kyrkans stränga

⁸⁰ Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Malmö [1979] 1984).

⁸¹ Liliequist ([1991] 1994).

fördömande av den forna inhemska samiska religionen och förtryck av samisk etnicitet bidrog till den aura av övernaturlighet som omgav samerna. Befolkningen i nybyggartrakterna kom inte i direkt kontakt med de världsligt utformade offentliga diskurserna, som till exempel hygieniseringsdiskursen, förrän på 1920-talet då skolgången blev allmänt införd. Teorin om människans tänkande kring kategorierna rent/orent är därför en bra kompletterande förklaringsmodell till varför nybyggarna ändå stämplade samerna som ”lortaktiga” och inte riktigt civiliserade.

Det finns såväl likheter som skillnader mellan den folkliga, muntliga diskursen och den offentliga, skriftliga när det gäller karaktäristiken av samernas annorlundahet. I den folkliga diskursen stämplas de äldre samerna precis som i den offentliga som smutsiga (”lortaktiga”), ouppfostrade (”ohyfsade”) och lata, men där finns ingen önskan om att uppfostra dem till bättre seder, endast att ha så lite som möjligt med dem att göra. I den folkliga diskursen finns dessutom ett inslag av folktro. Samerna tillskrivs övernaturliga krafter. Ibland framträder en bild av de äldre samiska fattighjonerna som inte riktigt mänskliga, som till hälften tillhörande de underjordiskas släkte, som ett slags troll som kunde sätta ont på ordentligt folk om man kom i deras närhet. I bondesamhällets världsbild existerade en sammansmältning mellan religion och folktro. Trots att katekesen uttryckligen förbjöd utövande av trolldom, hade kyrkan i stort sett tvingats tolerera folktron. Det som hände efter kristendomens införande i Sverige var att folktrons väsen, vilka tidigare karaktäriserats som både onda och goda, genom kyrkans propaganda framstod som endast onda. Kyrkan lade ned en sådan energi på att bekämpa dessa väsen, att människornas tro på dem i själva verket stärktes, men de blev genom kyrkans försorg definierade som djävulens redskap. Det var inte bara religionen som införlivade folktroföreställningar, folktron tog också upp delar från kristendomen.⁸²

Närhet respektive avstånd har betydelse för hur diskursen av ”den Andre” manifesteras och tar sig uttryck. Studien har visat att ju högre grad av närhet och ömsesidigt utbyte som funnits mellan samer och

⁸² Gunnar Granberg, ”Kyrkan och folktron”, *Folkdikt och folktro* (1971) s. 215–237.

icke-samer, desto mer har bilden av "den Andre" som något "främmande", "hotfullt" och "omänskligt" utmanats och upphävts. För att kunna ensidigt distansera sig från andra människor och stereotypisera dem, krävs ett visst mått av känslomässig och geografisk distans. Där det har funnits ett fysiskt avstånd och där ömsesidigt utbyte har saknats har bilden av äldre samer i större utsträckning beskrivits som "främmande", "hotfulla" och "avvikande" och något som måste tämjas och kontrolleras. Denna bild kommer tydligt fram i fattigvårdsutredningen där bilden genomsyras av en rädsla för de "avvikande samerna". För att stävja rädslan att samerna skall utnyttja fattigvården, begå överträdelser och skapa vantrivsel vid hemmen ville man från statligt håll se över fattigvården samt vidta försiktighetsåtgärder vid genomförandet av dessa hem. I den praktiska verkligheten höll inte stereotyperna. Närhet upphäver avståndstagandet, vilket man till exempel kan se på att ålderdomshemmens personal och de kyrkliga företrädarna var mer nyanserade i sin syn på de äldre, än de tjänstemän som i utredningen uttryckte sig om äldre samers egenskaper.

För den folkliga diskursen har det varit avgörande om relationen mellan den äldre samens och den omhändertagande icke-samiska omgivningen har varit jämställd eller ej. Det var de samiska fattighjonerna som blev behandlade och betraktade som inte riktigt mänskliga. En mer jämlik relation rådde mellan samer och nybyggare i lappmarken. De socio-ekonomiska omständigheterna för de enstaka nybyggarna i de områden där nybyggarna var i minoritet innebar att man levde i nära samarbete med samerna; man var beroende av varandra både socialt och ekonomiskt, vilket motverkade den dominerande diskursens inflytande. Reciprociteten medförde jämställda villkor och de äldre samerna som inackorderades behandlades på samma sätt som gårdens egna åldringar. De äldre samerna har i dessa fall beskrivits som "vanliga människor" och som "en i familjen".

Under de närmare 100 år som studien avhandlat har de praktiker varpå de äldre samerna behandlats genomgått stora förändringar. Fattigauktionerna avskaffades och de samiska ålderdomshemmen blev obligatoriska för varje samisk församling. Studien har visat att de yttre förändringarna inte alltid var en direkt följd av förändringar i synsätt och värderingar. De äldre samernas situation kom att bli en offentlig

och statlig angelägenhet, främst genom enskilda prästers försorg. De samiska ålderdomshemmen gjorde att de äldre inte längre var hänvisade till lokalsamhället och nybyggarna, men den dominerande diskursen om samerna som ”de Andra” följde de äldre in på ålderdomshemmen.

Källor och bearbetningar

Otryckta källor

Stockholm, Riksarkivet (RA)

Yngre kommittéer (YK) 193:2 *Lappkommittén*.

Umeå, Dialekt, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM)

Umeå, Umeå universitetsbibliotek

Thomasson, Lars. ”Förteckning över vad som publicerats i fråga om samerna”, manus förvarat i Umeå universitetsbibliotek (1994).

Tryckta källor och bearbetningar

Ahlfort, David. ”Speciell redogörelse för ålderdomshemmet i Jokkmokk”, i *Lapska ålderdomshem: Redogörelse för de lapska ålderdomshemmen i Jokkmokk och Arjepluog m.m.* (Luleå 1924) s. 18–20.

Aléx, Lena. *Äldre människors berättelser om att bli och vara gammal tolkade utifrån genus- och etnicitetsperspektiv* (Umeå 2007).

Amft, Andrea. *Sápmi i förändringens tid: En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv* (Umeå 2000).

Andersson, Lena. ”Lapphemmen i Norrbotten”, *Socialmedicinsk tidskrift* 73:7–8 (1996) s. 417–424.

Balto, Asta. *Samisk barneoppdragelse i endring* (Oslo 1997).

Beach, Hugh. *Gäst hos samerna* (Stockholm 1988).

Bergqvist, Olof. “Översiktlig redogörelse för de lapska ålderdomshemmen”, i *Lapska ålderdomshem: Redogörelse för de lapska ålderdomshemmen i Jokkmokk och Arjepluog m.m.* (Luleå 1924) s. 3–17.

Berlin, Henrik T. ”Lappska ålderdomshemmet i Jokkmokk”, i *Från bygd och vildmark i Lappland och Västerbotten: Luleå stifts julbok* (1914) s. 32–41.

Campbell, Åke. *Från vildmark till bygd: En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott* (Umeå [1948] 1982).

Cocq, Coppélie. *Revoicing Sámi narratives: North Sámi storytelling at the turn of the 20th century* (Umeå 2008).

Douglas, Mary. *Renhet och fara: En analys av begreppen orenande och tabu* (Nora [1966] 1995).

- Edebalk, Per Gunnar & Björn Lindgren. ”Från bortauktionering till köp-sälj-system: Svensk äldreomsorg under 1900-talet”, i Rosmari Eliasson-Lappalainen (red.), *Omsorgens skiftningar: begreppet, vardagen, politiken, forskningen* (Lund 1996) s. 138–150.
- Engberg, Elisabeth. *I fattiga omständigheter: Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet* (Umeå 2005).
- Fattigvården bland lapparna: Utredning 1*, Statens offentliga utredningar 1924:58 (Stockholm 1924).
- Foucault, Michel. *Övervakning och straff: Fängelsets födelse* (Lund [1974] 1987).
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren. *Den kultiverade människan* (Malmö [1979] 1984).
- Furuhagen, Björn. *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter* (Stockholm 2007).
- Granberg, Gunnar. ”Kyrkan och folktron”, i Anna Birgitta Rooth (red.), *Folkdikt och folktro* (Lund 1971) s. 215–237.
- Holgersson, Leif. *Socialpolitik och socialt arbete: Historia och idéer* (Stockholm 2008).
- Hoving, Folke. *Blad ur lapparnas bok 2: Samefolk: Om unga och gamla* (Stockholm 1932).
- Johansson, Levi. *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken* (Falköping 1967).
- Johansson, Lisa. *Saltlake och blodvälling: Berättelser från nybyggartiden i Lappmarken redigerade av Sune Jonsson* (Stockholm 1968).
- Kjellman, Gunilla. *De gamlas bostad – fattig-åldringkulturen: En etnologisk studie av åldringsvård och institutionsväsande i agrarsamhället* (Uppsala 1981).
- Kjellström, Rolf. *Samernas liv* (Stockholm [2000] 2003).
- Leach, Edmund. *Rethinking anthropology* (London 1977).
- Lees, Lynn Hollen. *The Solidarities of strangers: The English poor law and the people 1700–1948* (Cambridge 1998).
- Liliequist, Marianne. *Nybyggarbarn: Barnuppföstran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1950–1920* (Stockholm [1991] 1994).
- Liliequist, Marianne. ”Elderly Sami – symbols of Sami identity? The role of elderly in the Sami community”, *Ethnologia Scandinavica* 40 (2010) s. 27–42.
- Lundmark, Lennart. *Så länge vi har marker: Samerna och staten under sexhundra år* (Stockholm 1998).
- Lundström, Catarina. *Den goda viljan: Kvinnliga missionärer och koloniala möten i Tunisien och västra Jämtland* (Lund 2015).
- Pleijel, Hilding. *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm 1970).
- Qvarsell, Roger. ”Välgörenhet, filantropi och frivilligt socialt arbete: En historisk översikt”, i *Frivilligt socialt arbete: Kartläggning och kunskapsöversikt: Rapport*, Statens offentliga utredningar 1993:82 (Stockholm 1993) s. 217–241.
- Ruong, Israel. *Samerna* (Stockholm [1969] 1975).
- Sabeau, David W. *Power in the blood: Popular culture and village discourse in early modern Germany* (Cambridge 1984).

- Said, Edward W. *Orientalism* (Stockholm [1979] 1993).
Sameland i förvandling (Umeå 1986).
Samefolkets egen tidning. ”De samiska ålderdomshemmen i stöpsleven” (1949:4) s. 30.
Samefolkets egen tidning. ”Jokkmokks-samer önska ett särskilt ålderdomshem” (1950:1) s. 8.
Sjölin, Rolf. *Samer och samefrågor i svensk politik: En studie i ickekraft* (Gällstad 1996).
Winther Jörgensen, Marianne & Louise Phillips. *Diskursanalys som teori och metod* (Lund 2000).
Åhrén, Christina. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete* (Umeå 2008).

Lena Karlsson, f. 1973; biträdande lektor vid Centre for Ageing and Demographic Research (CEDAR) och Sociologiska institutionen, Umeå universitet. Hon disputerade i sociologi 2005 på avhandlingen *Klasstillhörighetens subjektiva dimension: klassidentitet, sociala attityder och fritidsvanor*. Mellan 2009 och 2011 var hon anställd som postdoktor vid Vaartoe – Centrum för Samisk forskning (CeSam), Umeå universitet. Hon har utifrån ett historiedemografiskt perspektiv och med Demografiska databasens kyrkoboksdatabas som källa forskat kring mortalitet, förväntad livslängd och spädbarnsdödlighet i Sápmi. För närvarande bedriver hon studier av social klass, identitet och åldrande.
lena.karlsson@umu.se

Marianne Liliequist, f. 1950; professor i etnologi vid Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet. Hennes doktorsavhandling heter *Nybyggarna: Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar* (1991; 1994). Liliequists forskning har rört sig om genus, klass, etnicitet och ålder, och frågorna har ofta handlat om hur maktförhållanden upprätthålls, men också hur motstånd uppstår. Hon har både ägnat sig åt nutidsstudier och forskning med ett historiskt perspektiv och materialet har varit intervjuer, fältarbete och uppteckningar från folklivsarkiven. Liliequist forskar för närvarande om relationen mellan generationerna i Sápmi, projekt som är finansierade av FORMAS och av projektet Åldrande och Livsvillkor (ALC) vid Umeå universitet. Hon är också ansluten till Arcum, Umeå universitet.
marianne.liliequist@umu.se

Sammanfattningar på nordsamiska, lulesamiska och sydsamiska

Geafiakšuvnnat ja sámi boarrásiidorohagat:

Got boarrásiiddivššu oktavuodas fuolahedje boares sámiid
Girkus lei guovddázis geafes olbmuid divššus 1600-logu rájis gitta 1900-logu álgui. Dán artihkkalis čálli buktá ovdan oainnuid mat ledje boarrásiid sámiid vuostá geafes olbmuid divššu oktavuodas ja sámi boarrásiidruovttuid ovdáneamis. Materiálas leat čállosat ja báddejuvvon jearhallamat álbmoteallinvuorkkáin ja vel almmolaš áššebáhpiriin. Jus galggai doalahit gaskka iežá olbmuide ja dahkat sin stereotiipan, gáibiduvvo vassis gaska dovdduid ja geografijja ektui. Boađus vuoseha ahte mađi stuorit lonohallan lagašvuodas ja gaskavuodas mii gávdno sámiid ja eahpesámi álbmoga gaskkas, dađi eanet ipmirdedje sápmelaččaid daid ”Iežán” amasin geat galge hástaluvvot ja badjelgehččot. Doppe gos lea leamaš geográfalaš gaska ja gos ii leat leamaš gaskavuohhta, leat boarrásit sámit govvejuvvon ”amasin”, ”uhkádussan” ja ”spiehkastahkan”, ”luonddufápmu” man ferte dápmat ja vákšut. Álbmotlaš diskurssas ledje boarrásit ja geafes sámiin iešvuodát ”mat eai lean ollát olmmošlaččat”. Duottarođđaássit geain lei gaskavuohhta dain eahpesámi álbmogiin árvvoštalle boarráset sámi gii orui sin luhtte ”vehkii gullevažžan”. Almmolaš guorahallamiin mat čađahuvvojedje virgeolbmuiin Stockholmas leat mihá eanet stereotiippalaš oainnut boarrásit sámiin go dat mat bohte ovdan čilgehusain bargiin sámi boarrásiidruovttuin.

Översättning Miliana Baer

Hädjovuohtaavisjávnná ja sáme vuorrasijdábe:

Vuojnno vuorrasap sámijda vuorrasijhuvso gáktuj

Girkkon li guovddelis sajá dahka hädjovuohtasujton 1600-lágo rájes gitta 1900-lágo álgguj. Artihkkalin tjálle giehtadallaba vuojnnojt ma gávnnujin vuorrasap sámij birra hädjovuohtasujto ja sáme vuorrasijdábij ávdedime gáktuj. Ábnas sisanet tjálálvisájt ja báddidum ságájdahthemijt álmukviessomarkijvajs ja almulasj ássjetjállaggijs. Hiejtedit aktisasjvuodav ietjá ulmutijj dábdđat ja sijáv avtalágátjin dahkat, rávkaduvvá sosiala ja dábdot gáktuj aktavuoda vádne. Báhtusa vuosedidadi stuoráp lahkavuohhta ja gasskasasj lánudibme gávnnuj sáme ja

dádtja álmuga gaskan, dadi ienebut rievddaduváj vuojnno sámijis ”Iehtjádin” ja ietjálágátja ja sijá viessomvuogev ieritválldet vaj sjaddi degu dáttja. Gánná lij geográfalasj gasska árrum ja gasskasasj lánudime vádne, de vuorrasap sáme li gáváduvvam ”ietjálágátjin”, ”nihtton” ja ”árádissan”, ”luonndofábmon” gejt háhttu oajttet ja gehtjadit. Sahte ulmuttjij ságastimen vuorrasap ja hájos sámijn lidjin dábddomerka náv gák ”állim rat ulmusjlattja”. Varreádåbidtjáriida gejn lij gasskasasj lánudibme dáttjaj vuorrasap sáme gudi árrun biebmå ja viessomsaje ávdås vuojnveduvvin náv gák ”akta fuolken”. Almulasj guoradallamijn ma dagáduvvin virggeulmuttjijis Stockhålmas gávnnujin ávvå inep álkkebun dagádum vuojno vuorrasap sámijis gá mij ávddåjbuvteduváj gávådusåjs ma barggijs giehtoduvvin sáme vuorrasijdåbijn.

Översättning Barbro Lundholm

*Giefesauksjovnh jih saemien båeriesalmetjehiejmh:
Guktie båeries saemide båeriesalmetjehoksesne vååjnoe*

1600-jaepijste jih 1900-jaepiej aalkose gærhkoee båerieshoksen jarn-gesne. Daennie artihkelisnie tjaelijh vuartasjamme guktie båeries almetji bñjre båerieshoksesne vñenhtin jih guktie saemien båeriesalmetjehiejmh evtiedin. Artihkelisnie tjaalegh jih soptsesh almetjejielemevårhkojste jih byjjes tjaatsegijstie vuartasjamme. Jis jeatjah almetjidie ålkoelistie vuartasjidh jih dejtie tjertestidh, daerpies emotionelle (domtese) jih geografiske distanssem utnedh. Daesnie vuajname jis saemieh jih laed-tieh sinsitnien lihke orreme jih sinsitnide jearohks dellie sagke jeatj-hlaakan dejtie saemide krøohkestamme, ij dellie reaktoe sjidh jiehtedh dah ”jeatjah” jih mij ammes dej bñjre. Desnie gusnie guhkede sinsit-neste orreme jih gusnie ij sinsitnide jearohks, dejtie båeries saemide krøohkestamme goh mij ”ammes”, ”aajhtojne” jih ”jeatjhlaaketje”, akte ”miehtjiefaamoe” giejtie tjoerin deemedh jih vaaksjodh.

Almetjelaaketje diskursesne dah båeries jih giefies saemieh dejtie giejtie krøohkestin goh ”ij almetjelaaketje”. Dejtie vaerien spñdtje-burride giejtie laedtide jearohks dejtie båeries saemide krøohkestin goh ”akte fuelhkesne”. Dejnien byjjes goerehtallemisnie mejtie laed-tieh Stuehkeste darjoejin, desnie dejtie båeries saemide tjertestin, idtjin dah gñeh saemien båeriesalmetjehiejmine barkh dam darjoej.

Översättning Sig-Britt Persson och Karin Rensberg-Ripa